

Nova spoznanja o vlogi staršev pri razvoju otrokove navezanosti

ZLATKA CUGMAS*

Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, Maribor

Povzetek: Teorija navezanosti pripisuje velik pomen v razvoju otrokove navezanosti občutljivosti matere. Kljub številnim raziskavam zvez med materino občutljivostjo in kategorijo otrokove navezanosti ostaja še veliko odprtih vprašanj v zvezi s to problematiko. Namen prispevka je odgovoriti na nekaj izmed teh, in sicer v kolikšni meri variabilnost v občutljivosti staršev pojasnjuje variabilnost v kvaliteti otrokove navezanosti, ali se vloga staršev v razvoju otrokove navezanosti spreminja glede na njegovo starost, kakšno vlogo imajo druge osebe, ki skrbijo za otroka, in kateri dejavniki poleg občutljivosti vplivajo na otrokovo navezanost. Na osnovi pregleda novejših literature navezanosti ugotavljam, da so zveze med občutljivostjo staršev in kategorijo otrokove navezanosti srednje visoke; da ima občutljivost matere pomembnejšo vlogo v razvoju otrokove navezanosti kot občutljivost očeta; da je občutljivost pomembnejši prediktor navezanosti pri mlajših kot starejših otrocih in da občutljivost drugih oseb, ki skrbijo za otroka, lahko kompenzira otrokovo anksiozno navezanost na mater. Prispevek sklenem s številnimi vprašanji, ki so se mi porodila ob študiju tovrstne problematike, in zahtevajo sistematično nadaljnje raziskovanje.

Ključne besede: navezanost, občutljivost, otrokova starost, kompenzacija, teorija, pregledi literature

New findings on the parents' role in the development of the child's attachment

ZLATKA CUGMAS

University of Maribor, Faculty of Education, Maribor, Slovenia

Abstract: The theory of attachment considers mother's sensitivity to be of great importance in the development of the child's attachment. However, despite the numerous proven connections between mother's sensitivity and the category of child's attachment, many questions related to this topic remain unanswered. The aim of this article is to find answers to some of these questions, namely: to what extent the variability in the parents' sensitivity explains the variability in the quality of the child's attachment; does the role of the parents in the development of the child's attachment undergo changes regarding the child's age; what kind of role can other persons, who take care of the child, have; and which factors alongside sensitivity influence the child's attachment. As I studied the recent literature on attachment I found that the correlations between parents' sensitivity and the category of the child's attachment are

---

*Naslov / address: izr. prof. dr. Zlatka Cugmas, Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, Koroška 160, 2000 Maribor, Slovenija, e-mail: zlatka.cugmas@guest.arnes.si

moderate; that the sensitivity of the mother plays a more important role in the development of the child's attachment than the sensitivity of the father; that sensitivity is a more important predictor of attachment in younger than in older children; and that sensitivity of other persons, who take care of the child can compensate for the child's anxious attachment to her/his mother. I conclude with several questions which cropped up in the course of the study and call for systematic research in the future.

Key words: attachment, sensitivity, childhood, compensation, development theory, literature reviewing

CC=2840

Teorija navezanosti poudarja vlogo občutljive matere pri razvoju otrokove navezanosti

Teorija navezanosti temelji na delih J. Bowlbyja in M. Salter Ainsworth. Strokovno delo je Bowlbyja vodilo do prepričanja, da so lahko otrokove dejanske izkušnje v družini eden izmed najpomembnejših, če ne kar najpomembnejši vzrok za otrokove emocionalne motnje. Verjel je, da otrokom najlažje pomagamo tako, da pomagamo njihovim staršem. Vojni čas je bil v veliki meri pobudnik, da je bila ločitev med otrokom in materjo osnovni predmet njegovega začetnega preučevanja (Bretherton, 1992). Oblikoval je teorijo navezanosti, ki predpostavlja, da otrokove vsakodnevne izkušnje z osebo, ki zanj skrbi, vplivajo na razvoj internih reprezentacij pri otroku oz. na delovni model te osebe (to je objekta navezanosti), le-ta pa vpliva na odnose navezanosti. Poudarja vlogo občutljivosti in dovzetnosti objekta navezanosti za otrokove potrebe (Bowlby, 1969). Bowlbyjeva teorija navezanosti je pomembna osnova za predstavitev odnosov med otrokom in starši. Če povzamem, kakovost odnosov navezanosti je odvisna od interakcij med dojenčkom in osebo, ki zanj skrbi. Pomembno je, v kolikšni meri je ta oseba vir občutka varnosti in podpore. Starši, ki so občutljivi in konsistentno odgovarjajo na dojenčkove potrebe, spodbujajo varno navezanost. Varno navezani otroci razvijejo delovni model sebe kot ljubljene in vredne osebe, delovni model drugih pa kot odgovornih. Po drugi strani pa nekonsistentna in neobčutljiva skrb za otroka spodbuja razvoj anksiozne navezanosti. Anksiozno navezani otroci razvijejo delovni model sebe kot nevedne in nekompetentne osebe in delovni model drugih kot tistih, ki zavračajo ali se ne odzivajo.

M. Salter Ainsworth (Ainsworth, Blehar, Waters in Wall, 1978) je oblikovala metodologijo merjenja kakovosti otrokove navezanosti na mater. Gre za laboratorijski postopek, ki ga je imenovala Tuja situacija. Le-ta temelji na več kratkotrajnih ločitvah otroka od matere in ponovnih srečanjih z njo (podroben opis postopka glej Cugmas, 1998). Raziskovalci pri nekoliko več kot leto dni starih otrocih preučijo ravnotežje med obnašanjem, ki je povezano z navezanostjo, in obnašanjem, ki je povezano z raziskovanjem okolja, in sicer v pogojih šibkega in močnega stresa. Pomembno spoznanje je, da kakovosti navezanosti med otrokom in materjo ne moremo spoznati

le na osnovi pogostosti pojavljanja specifičnega obnašanja, ampak jo lahko ocenimo le na osnovi vedenjskega vzorca, tako da upoštevamo tudi kontekst, v katerem se le-ta pojavlja (Bretherton, 1992).

M. Salter Ainsworth s postopkom Tuje situacije ni samo preverila Bowlbyjeve teorije, ampak jo je tudi dalje razvijala. Tako je podkrepila koncept objekta navezanosti kot varne osnove za otrokovo raziskovanje sveta. Ena izmed osnovnih predpostavk njene teorije namreč je, da morajo dojenčki in mlajši otroci razviti varno odvisnost od staršev, preden se srečajo z neznanimi situacijami. Občutek varnosti, ki ga razvijejo v družinskem okolju, je osnova za razvoj novih spretnosti in interesov na drugih področjih. M. Salter Ainsworth je preučila koncept materine občutljivosti za otrokove signale in njeno vlogo pri razvoju otrokove navezanosti na mater (Bretherton, 1992).

Prvo raziskavo individualnih razlik v kakovosti interakcije med dojenčkom in materjo je M. Salter Ainsworth izvedla v Gandi (Ainsworth, 1963, 1967, v Bretherton, 1992). Dokazala je, da je varna navezanost pomembno povezana z materino občutljivostjo. Dojenčki občutljivih mater so varno navezani, medtem ko so dojenčki neobčutljivih mater uvrščeni v kategorije anksiozne navezanosti. Še bolj znan pa je njen drugi projekt ("Baltimore project"), v katerem so izvedli opazovanja na domu (Bretherton, 1992). Zanimala jo je zveza med materinim obnašanjem do otroka doma pri vsakodnevni opravi in med kategorijo otrokove navezanosti na mater, ocenjeno v Tuji situaciji (Ainsworth in dr., 1978). S sodelavci je preučevala obnašanje 26 mater srednjega družbenega razreda in njihovih otrok. Opazovanje na domu so izvedli v otrokovem prvem letu starosti, postopek Tuja situacija pa so izvedli ob zaključku prvega leta starosti. Odkrili so pomembne individualne razlike glede na to, kako občutljivo, primerno in urno matere odgovarjajo na signale svojih otrok. S kakovostjo otrokove navezanosti na mater so bile najmočnejše povezane štiri ocenjevalne lestvice materinega obnašanja do otroka, in sicer občutljivost (materina sposobnost pravilno zaznati otrokove signale in urno ter primerno odgovoriti nanje), sprejemanje (v nasprotju z zavračanjem zaradi neusklajenih materinih in otrokovih potreb), sodelovanje z otrokom in dosegljivost (prisotnost matere, ko jo otrok potrebuje). Avtorji so zaključili, da se najpomembnejši vidiki materinega obnašanja, ki so povezani z varno navezanostjo, kažejo na različne načine in v različnih situacijah, vedno pa izražajo občutljivo dovzetnost za otrokove signale in komunikacijo.

Problem prispevka je odgovoriti na vprašanje, v kolikšni meri obnašanje staršev vpliva na kakovost otrokove navezanosti in od katerih dejavnikov je to odvisno

Gotovo je bil postopek Tuje situacije v zadnjih desetletjih najbolj pogosto uporabljena metoda merjenja kakovosti otrokove navezanosti (De Wolff in van IJzendoorn, 1997). Postopek se ni izvajal samo pri nekaj več kot leto dni starih otrocih, ampak tudi v kasnejšem, predvsem predšolskem obdobju (Cassidy, 1988; Howes in Hamilton, 1992). Izvedenih je bilo tudi veliko raziskav, katerih problem je bil potrditi ali ovreči tezo o povezanosti med obnašanjem staršev in kakovostjo otrokove navezanosti. Raziskave

(Aviezer, Sagi, Joels in Ziv, 1999; Barnett, Kidwell in Ho Leung, 1998; Belsky, Rovine in Taylor, 1984; Calkins in Fox, 1992; Cassidy in Berlin, 1994; Crowell in Feldman, 1993; Goldsmith in Alansky, 1987; Smith in Pederson, 1988; Sroufe, 1985; Teti, Nakagawa, Das in Wirth, 1991; Teti, Sakin, Kucera, Corns in Eiden, 1996) so potrdile zvezo med občutljivostjo in navezanostjo. Občutljivo, stalno in dovzetno obnašanje staršev je povezano z otrokovim razvojem varne navezanosti (tip navezanosti je B: varnost). Pri varno navezanih otrocih je vzpostavljeno ravnotežje med iskanjem bližine z materjo in raziskovanjem okolja. V situacijah, ko doživljajo stres, jih mati uspe potolažiti. Vsiljiva, odbijajoča in pretirano stimulativna vzgoja je povezana z otrokovim izogibanjem (tip navezanosti je A: izogibanje). Otroci se izogibajo stikom z materjo, še posebej takrat, ko doživljajo stres. Premalo stimulativna in nedosledna vzgoja je povezana z upiranjem ali ambivalentnostjo navezanosti (tip navezanosti je C: upiranje ali ambivalentnost). Še posebej v situacijah stresa otroci izražajo jezo in sovraštvo do matere ali pa nihajo med zavračanjem matere in med privijanjem k njej, odvisnostjo od nje in vzdrževanjem stikov z njo. Pojavljanje grožnje v materinem obnašanju (trpinčenje) pa je povezano s tipom navezanosti D: neorganiziranost/neorientiranost. Ob materini prisotnosti kažejo otroci zbegano, neorientirano in prestrašeno obnašanje (več o obnašanju mater, ki je povezano z razvojem navezanosti, in o kategorijah navezanosti glej Cugmas, 1998). Kljub tem ugotovitvam še vedno ostaja veliko nejasnosti o vlogi staršev pri razvoju otrokove navezanosti (De Wolff in van IJzendoorn, 1997).

S študijem novejših literature o razvoju navezanosti sem želela odgovoriti na naslednja vprašanja:

- V kolikšni meri variabilnost v občutljivosti staršev pojasnjuje variabilnost v kvaliteti otrokove navezanosti?
- Ali se vloga staršev v razvoju otrokove navezanosti spreminja glede na otrokovo starost?
- Ali je vloga staršev v razvoju otrokove navezanosti odvisna od spola starša?
- V kolikšni meri variabilnost v občutljivosti mater pojasnjuje variabilnost v kvaliteti navezanosti v okoljih, kjer imajo otroci več skrbnikov?
- Se lahko materina občutljivost kompenzira z občutljivostjo drugih oseb?
- Katere dejavnike poleg občutljivosti bi morali preučiti, če bi želeli pojasniti izvor kakovosti otrokove navezanosti?
- Ali se v razvoju oblikujejo poleg odnosov navezanosti med otrokom in starši še drugi odnosi?

Občutljivost je le eden izmed dejavnikov, ki vpliva na kakovost navezanosti

Tezo, da mati pomembno vpliva na kakovost otrokove navezanosti, dokazujejo raziskave, ki odkrivajo, da je materina zaposlitev zunaj doma v prvem letu otrokove starosti

povezana s kakovostjo otrokove navezanosti (Barglow, Vaughn in Molitor, 1987) oz. da so posredni dejavniki med materino zaposlitvijo zunaj doma in otrokovo navezanostjo otrokova starost, njegovo razlaganje materine odsotnosti, materino obnašanje do otroka (Chase-Lawsdale in Owen, 1987; Sroufe, Cooper in DeHart, 1996), čas, ki ga mati zaradi zaposlitve preživi ločeno od otroka (Belsky, 1988; v Crockenberg in Litman, 1991), separacijska anksioznost matere (Stifter, Coulehan in Fish, 1993) itd. Rezultati raziskav o povezanosti med materino zaposlitvijo (zunaj doma ali pa doma, npr. v vlogi gospodinje) in med kakovostjo otrokove navezanosti nanjo niso enotni. Prvotne ugotovitve, da je zaposlitev matere zunaj doma pred otrokovim prvim letom starosti povezana s tem, da se otrok po prvem letu starosti izogiba materi (Barglow, Vaughn in Molitor, 1987), so bile kasneje pogosto kritizirane, saj niso upoštevale vseh (zgoraj naštetih) dejavnikov, ki vplivajo na tovrstne zveze. Ob nekaterih pogojih je materina zaposlitev zunaj doma pozitivna za razvoj otrokove navezanosti (glej Crockenberg in Litman, 1991). Poleg tega avtorji v tej zvezi niso kontrolirali očetove zaposlenosti.

Da je materino obnašanje pomembno za razvoj otrokove navezanosti, dokazujejo tudi primeri zanemarjenih, zlorabljenih in trpinčenih otrok. Večina teh otrok je uvrščenih v kategorije anksiozne navezanosti. Anksiozno izogibanje (tip A navezanosti) in upiranje staršem (tip C) se pojavi kot odgovor na njihovo neobčutljivost (to je na zavračanje pri prvem tipu navezanosti in na nepredvidljivost pri drugem), neorganizirano in neorientirano obnašanje otrok v odnosih navezanosti (tip D) pa je odgovor na mater (ali očeta), ki je istočasno vir zaščite in prestrašenosti (Carlson, 1998).

Kljub omenjenim raziskavam ostaja odprto vprašanje o velikosti povezanosti med obnašanjem staršev in kakovostjo otrokove navezanosti. Schneider Rosen in Rothbaum (1993) ob pregledu literature ugotavljata, da obstajajo neenotne ugotovitve glede velikosti povezanosti med materino občutljivostjo in kategorijo otrokove navezanosti na mater, ocenjeno na osnovi postopka Tuja situacija. Avtorja menita, da so vzrok za to pogosto teoretična nejasnost in metodološke pomanjkljivosti opravljenih raziskav (ni vselej jasno, ali sta instrumenta merjenja obnašanja staršev in kakovosti otrokove navezanosti neodvisna; obnašanje staršev se meri le v eni in ne v več situacijah, odsotnost preučevanja vloge očeta itd.). Da bi se tem pomanjkljivostim izognila, sta izvedla raziskavo, v kateri sta uporabila več instrumentov za merjenje občutljivosti kakor tudi kakovosti otrokove navezanosti. Rezultate Tuje situacije sta kombinirala z rezultati opazovanj na domu, saj sta se zavedala, da se lahko starši, ki pripadajo višjemu srednjemu socialnemu sloju, trudijo v laboratoriju pokazati "najboljše obnašanje", s čimer se zmanjša variabilnost otrokove navezanosti in se ne ujema z variabilnostjo navezanosti, ki temelji na privatnem, bolj intimnem vsakodnevnem obnašanju. Merjenja sta izvedla z otroki v drugi polovici drugega leta starosti. V raziskavi niso sodelovale le matere, ampak tudi očetje.

Ugotovila sta, da je za matere varno navezanih otrok bolj značilno sprejemanje otroka kot za matere anksiozno navezanih otrok, kar pa ne velja za očete. Starševsko sprejemanje otroka je definirano kot "sposobnost staršev, da integrirajo otrokove potrebe z lastnimi potrebami. Starši sprejemajo otroka, ko so njegove potrebe v harmoniji z

njihovimi potrebami in so občutljivi za njegove potrebe. Nasprotno pa zavračajo otroka, ko so njihove potrebe v nasprotju z njegovimi potrebami in ko občutljivost za njegove potrebe vključuje prikrajšanje za uresničitev lastnih potreb” (Rosen in Rothbaum, 1993, str. 360). Stopnja sprejemanja otroka se izraža v stilu obnašanja staršev do otroka (zahtevanje, omejevanje, usmerjanje, anksioznost, klepetavost) in v metodah, ki jih uporabljajo starši (učenje, nagrajevanje, humor). Poleg stopnje sprejemanja otroka sta avtorja merila tudi kakovost pomoči, ki mu jo starši nudijo pri reševanju lahkega in težkega problema. Kakovost starševske pomoči je definirana kot “sposobnost staršev priskrbeti otroku minimalno pomoč in mu dopustiti maksimalno raziskovanje, a kljub temu občutljivo odgovarjati na otrokovo potrebo po pomoči. Omogočiti mu, da spozna povezave med akcijami, potrebnimi za rešitev problema” (Rosen in Rothbaum, 1993, str. 361). Kakovost “pomoči staršev je toliko večja, kolikor višja je stopnja njihove občutljivosti za otrokove potrebe in sposobnosti priskrbeti mu koristen, pravočasen napotek na nevsiljiv, jasen, razumljiv in pozitiven način” (Rosen in Rothbaum, 1993, str. 361).

Avtorja zaključujeta, da obstaja zmerno visoka zveza med obnašanjem staršev in kakovostjo otrokove navezanosti nanje. Ta zveza pa ni rezultat neustrezne metodologije, saj sta uporabila več neodvisnih instrumentov za merjenje obravnavanih spremenljivk.

De Wolff in van IJzendoorn (1997) sta izvedla analizo 21 študij, v katerih so različni avtorji merili kakovost navezanosti pri neklinični populaciji otrok in občutljivost njihovih staršev. V večini primerov so kakovost navezanosti ugotavljali s postopkom Tuja situacija (v nekaterih študijah so originalni postopek nekoliko spremenili, ker so ga izvajali na otrokovem domu in ne v laboratoriju ali so želeli zmanjšati otrokov stres), v enem primeru pa so ga nadomestili z vprašalnikom o navezanosti (Attachment Q-Sort). V večini študij se je občutljivost staršev merila na osnovi opazovanja interakcije med materjo in otrokom, v nekaterih študijah pa so uporabili vprašalnike ali intervjuje z materami. Avtorja sta odkrila zvezo med občutljivostjo in navezanostjo, ki znaša $r = 0,20$. Ko sta uporabila še korekcije rezultatov, ki upoštevajo zanesljivost uporabljenih instrumentov, sta dobila korelacijo 0,24. Glede na to, da veliko avtorjev poudarja, da statistični kriterij ni enak kriteriju teoretične in praktične pomembnosti, in glede na konvencionalni kriterij (Cohen, 1988; cit. po Wolff in van IJzendoorn, 1997) avtorja navajata, da gre za srednje močno zvezo, in zaključujeta, da občutljivost ni edini in najpomembnejši faktor razvoja navezanosti. Raziskava je pokazala, da zveza med občutljivostjo in kakovostjo navezanosti ni bila pomembno odvisna od tega, ali so opazovanja izvedli na domu ali v laboratoriju, od dolžine opazovanja vedenja staršev in od instrumentov za merjenje kakovosti otrokove navezanosti.

Avtorice Beckwith, Cohen in Hamilton (1999) so spremljale otroke od njihovega rojstva do 18. leta starosti. Zanimalo jih je, ali so zgodnje izkušnje, še posebej z materino občutljivostjo, povezane z razumevanjem odnosov navezanosti v odraslem obdobju. Ugotovile so, da lahko približno 10 % variance reprezentacij navezanosti, ki jih izražajo udeleženci pri 18. letu starosti, razložimo z občutljivostjo njihovih mater, ko so bili še

dojenčki. To je srednje veliko.

Številne raziskovalce je zanimalo, koliko variance navezanosti pojasni občutljivost v primerjavi z otrokovimi karakteristikami, kot je npr. temperament.

Salter Ainsworth in dr. (1978) navajajo, da temelji otrokovo obnašanje v Tuji situaciji na zgodovini interakcij znotraj diade. Zaradi raznolikosti v zgodovini interakcij, ki se pojavljajo med otrokom in različnimi osebami, lahko pričakujemo, da otrok razvije različno navezanost na različne osebe. Če pa imajo v razvoju otrokove navezanosti pomembnejšo vlogo kot občutljivost staršev otrokove karakteristike, kot je npr. temperament, lahko pričakujemo visoke korelacije med kategorijami otrokove navezanosti na različne pomembne druge osebe.

Glede velikosti povezanosti med kakovostjo otrokove navezanosti na mater in kakovostjo otrokove navezanosti na očeta so odkritja različnih avtorjev zelo neenotna (glej Steele, Steele in Fonagy, 1996). Nekateri poročajo, da so zveze med kategorijami navezanosti na mater in očeta pomembne (glej metaanalizo avtorjev Fox, Kimmerly in Schafer, 1991), drugi dokazujejo neodvisnost navezanosti (npr. Main in Weston, 1981).

Avtorici Schneider Rosen in Burke (1999) sta pomembno izboljšali kakovost preučevanj razvoja navezanosti s tem, ko sta se zanimali ne le za odnose navezanosti roditelj - otrok, ampak roditelja - sorojenci. Preučevali sta kakovost navezanosti pri mlajših (eno leto in pol do dveh let) in starejših sorojencih (štiri do pet let) ter obnašanje mater in očetov. Postavili sta si vprašanja, ali je obnašanje staršev konsistentno do obeh sorojencev; ali obstaja ujemanje kategorij navezanosti sorojencev do istega roditelja in ali otrok razvije isto kategorijo navezanosti na oba starša.

Obnašanje staršev do otroka je odvisno od njihovih zgodnjih izkušenj z navezanostjo v odnosu do lastnih staršev (Crockenberg in Litman, 1991) oz. z njihovo razlago teh izkušenj (Eiden, Teti in Corns, 1995; Steele in dr., 1996; Ward in Carlson, 1995). Starši na osnovi izkušenj z lastnimi starši razvijejo delovni model staršev oz. reprezentacije navezanosti (Ward in Carlson, 1995). Sklepamo lahko, da se starši enako obnašajo do vseh svojih otrok. Če je obnašanje staršev najpomembnejši dejavnik otrokove navezanosti, so vsi sorojenci istega roditelja uvrščeni v isto kategorijo navezanosti. Ker se roditelja razlikujeta po obnašanju do otroka (še posebej če imata različne izkušnje z navezanostjo), a te razlike niso velike, saj obnašanje enega od staršev vpliva na obnašanje drugega, lahko pričakujemo, da obstaja tudi razlika v navezanosti otroka na mater in očeta, vendar razlika ni velika.

Schneider Rosen in Burke (1999) sta kakovost navezanosti pri sorojencih, starih od eno leto in pol do dveh let, ugotavljali s postopkom Tuje situacije, pri sorojencih, starih štiri do pet let, pa na osnovi vprašalnika o navezanosti (Attachment Q-Sort). Obnašanje staršev sta ocenjevali na osnovi laboratorijskega postopka, ki ga opisujem v nadaljnjem tekstu in je bil ločen od postopka Tuje situacije. Pri tem postopku so starši dobili navodilo, da se igrajo z otrokom prav tako kot doma. Po 5-minutni prosti

igri je v sobo vstopil eksperimentator, prosil otroka, da pomaga igrače položiti nazaj v škatlo in jih odstrani. Na sredino sobe je postavil mizo s stolčkom, otrok je sedel, eden od staršev pa je sedel poleg njega na tla. Otrok je moral rešiti prvi problem, ki je bil relativno enostaven. Sestaviti je moral sestavljenko, primerno njegovi starosti. Nato je moral rešiti že bolj kompleksno nalogo, pri kateri je bilo treba razvrstiti oblike. Starši so dobili navodilo, naj otrok reši nalogo, pri tem pa mu naj nudijo toliko pomoči, kot se jim zdi potrebno. S pomočjo kodirne sheme (Parental Acceptance Coding Scheme (Rothbaum in Schneider-Rosen, 1991, v Rosen in Burke, 1999) sta avtorici merili štiri vidike sprejemanja, ki so kritični za otrokov razvoj kontrole samega sebe in okolja (dovzetnost roditelja za naslednje otrokove potrebe: da se čuti kompetentnega, da ga drugi razumejo, da razume okolje in da lahko izbira).

Ugotovili sta, da izražajo matere tako do mlajših kot starejših sorojencev večjo stopnjo sprejemanja kot očetje; starši do obeh sorojencev izražajo enako stopnjo sprejemanja (če sprejemajo enega, sprejemajo tudi drugega in obratno; torej se enako obnašajo do svojih otrok); povezanost med kakovostjo navezanosti mlajšega sorojenca in kakovostjo navezanosti starejšega sorojenca v odnosu do istega roditelja ne obstaja (kar pomeni, da lahko otroci iz iste družine izražajo različno kakovost navezanosti); obstaja zveza med klasifikacijo otrokove navezanosti na mater in klasifikacijo njegove navezanosti na očeta (če otrok v odnosu do matere izraža občutek varnosti, je velika verjetnost, da bo tudi v odnosu do očeta izražal občutek varnosti, in obratno); če sta sorojenca različno navezana na mater, obstaja velika verjetnost, da sta različno navezana tudi na očeta.

Rezultati raziskave so ovrgli tezo, da na razvoj navezanosti vpliva le obnašanje staršev. Med obnašanjem staršev in otrokovo navezanostjo obstaja srednje visoka zveza. Avtorici sklepata, da kakovost navezanosti v pomembni meri izraža "otrokove karakteristike, kot so temperament, sposobnost samoregulacije ali delovni model odnosov" (Rosen in Rothbaum, 1993; Seifer in Vaughn, 1995; cit. po Rosen in Burke, 1999).

Goossens in van IJzendoorn (1990) sta izvedla postopek Tuje situacije z otroki, starimi približno 15 mesecev, in ugotavljala občutljivost do otroka med prosto igro z njim ne le pri materah in očetih, ampak tudi pri vzgojiteljicah. Pričakovala sta, da bodo zaradi različnih interakcijskih stilov klasifikacije otrokove navezanosti na različne osebe različne. Rezultati so v veliki meri potrdili pričakovanja. Zveza med kakovostjo otrokove navezanosti na mater in kakovostjo njegove navezanosti na očeta je bila pomembna, toda nizka (67 % otrok je bilo uvrščenih v isto kategorijo glede na mater in očeta). Razložila sta jo s predpostavko, da stila interakcije z otrokom, ki ga imata mati in oče, nista povsem različna. Kakovost otrokove navezanosti na vzgojiteljico pa je bila povsem neodvisna od kakovosti njegove navezanosti na mater in očeta. Zanimivo je, da so se otroci, ki so bili pri isti vzgojiteljici, razlikovali v kategoriji navezanosti na vzgojiteljico. Avtorja menita, da ti podatki potrjujejo ne le tezo o neodvisnih zvezah, ampak tudi o odvisnosti kakovosti navezanosti od interakcijskega stila vzgojiteljice s posameznim otrokom. Da so se otrokove karakteristike pokazale kot manj pomemben dejavnik

kakovosti njegove navezanosti na vzgojiteljico, potrjujejo tudi ugotovitve, da so bile vzgojiteljice, ki so imele več otrok, ki so izražali varno navezanost na vzgojiteljico, mlajše in so pokazale večjo občutljivost med prosto igro z otrokom kot vzgojiteljice, ki so imele več anksiozno navezanih otrok. Vzgojiteljice so nasploh pokazale večjo občutljivost med prosto igro kot matere in očetje, med materami in očeti pa ni bilo razlik v občutljivosti. Če bi bile za razvoj navezanosti najpomembnejše otrokove karakteristike, bi lahko pričakovali, da bi otrok razvil podobno kakovost navezanosti na različne osebe, ki zanj skrbijo.

Kljub ne povsem enotnim rezultatom različnih raziskav lahko zaključim, da se odgovor na prvo vprašanje, ki sem si ga zastavila pri pisanju tega prispevka, glasi, da občutljivost sicer pojasnjuje določen delež variance navezanosti, vendar je ta delež srednje velik in dopušča možnost, da občutljivost ni edini in najpomembnejši dejavnik navezanosti.

Pomen materine občutljivosti za razvoj navezanosti se spreminja z otrokovo starostjo, večjo vlogo ima materina občutljivost kot očetova

Schneider Rosen in Burke (1999) sta si v raziskavi z mlajšimi in starejšimi sorojenci postavili tudi vprašanje, ali je zveza med obnašanjem staršev in kategorijo navezanosti enaka pri otrocih, starih eno leto in pol do dveh let (v nadaljnjem tekstu: mlajši sorojenci), in otrocih, starih štiri do pet let (v nadaljnjem tekstu: starejši sorojenci). Ugotovili sta, da obstaja med tem, koliko sprejemanja izražajo starši, in med kakovostjo otrokove navezanosti pomembna pozitivna zveza le pri mlajših sorojencih v odnosu do matere, ne obstaja pa pomembna zveza med obnašanjem staršev, sprejemanjem otroka in navezanostjo pri mlajših sorojencih v odnosu do očeta in pri starejših sorojencih tako v odnosu do matere kot do očeta. Avtorici sklepata, da karakteristike staršev in otrokove karakteristike vplivajo na odnose navezanosti na različne načine med različnimi razvojnimi obdobji. Možno je, da je razlog za nekoliko večjo povezanost (čeprav le srednje veliko) med materinim obnašanjem in otrokovo navezanostjo pri mlajših kot pri starejših sorojencih ta, da je materin prispevek v interakciji nekoliko večji pri mlajših kot pri starejših sorojencih, saj obstaja večja razlika med kompetentnostjo matere, tako kognitivno kot socialnoemocionalno, in med kompetentnosto mlajšega sorojenca kot starejšega sorojenca. Matere se bolj prilagajajo otrokovemu vedenjskemu stilu pri mlajših kot pri starejših sorojencih. Morda zato pri starejših sorojencih materino obnašanje ni več tako pomembno za razvoj navezanosti. Seveda je občutljiva in dovzetna vzgoja še vedno pomembna za odnose med otrokom in starši in vpliva na različne druge vidike otrokovega razvoja (npr. na razvoj samozavnave ali na vedenjske probleme).

V že omenjeni raziskavi Beckwith in dr. (1999) se je pokazalo, da je materina občutljivost v času, ko je otrok še dojenček, pomembnejša za kasnejše reprezentacije navezanosti (merile so jih pri 18 letih) kot občutljivost matere pri 12 letih, čeprav je

vpliv materine občutljivosti kumulativen. Bolj kot je bila mati občutljiva tako v obdobju dojenčka kot pri 12 letih, več varnosti v odnosih navezanosti je izražal mladostnik.

Na osnovi zapsanega lahko sklepam, da se pomen materine občutljivosti za razvoj navezanosti spreminja z otrokovo starostjo. Vendar na osnovi opisanih raziskav ne morem zaključiti, da z otrokovo starostjo linearno pada. Verjetno je, da se kritični čas materine občutljivosti razlikuje glede na tip otrokovega obnašanja.

Vprašam se lahko, ali je vloga matere pomembnejša od vloge očeta?

Rezultati avtoric Schneider Rosen in Burke (1999) se ujemajo s starejšimi odkritji. Tudi metaanaliza raziskav vloge matere in očeta v razvoju otrokove navezanosti (Fox, Kimmerly in Schafer, 1991) ni mogla dokazati, da je tovrstna vloga očeta enaka in enakovredna vlogi matere. Za kakovost otrokove navezanosti pri šestem letu starosti imajo večjo napovedno vrednost odnosi navezanosti dojenčka na mater kot na očeta (Main, Kaplan in Cassidy, 1985, v van IJzendoorn, Sagi in Lambermon, 1992). Na osnovi teh odkritij je nastal hierarhični model navezanosti, ki poudarja, da imajo najpomembnejšo vlogo v hierarhiji otrokovih odnosov navezanosti na različne osebe prav odnosi z materjo. Razlog je verjetno ta, da je v večini družin v zahodni kulturi mati primarna oseba, ki v prvih letih življenja skrbi za otroka (Main in dr., 1985; van IJzendoorn, 1995; v Lieberman, Doyle in Markiewicz, 1999). Treba bi bilo preučiti še vlogo očeta kot primarnega otrokovega skrbnika.

Druge osebe, ki skrbijo za otroka, vplivajo na povezanost med materino občutljivostjo in otrokovo navezanostjo nanjo

Raziskave kažejo, da lahko dojenček, za katerega skrbi več oseb, razvije več odnosov navezanosti (Smith in Noble, 1987; v Goosens in van IJzendoorn, 1990). To trditev so dokazali tudi van IJzendoorn, Sagi in Lambermonova (1992). Na osnovi jasno postavljenih kriterijev navezanosti so ugotovili, da dojenčki, malčki in predšolski otroci razvijejo odnose navezanosti ne le do matere, ampak tudi do očeta in do osebe, ki zunaj doma skrbi zanje - vzgojitelja (odnosov z drugimi osebami pa avtorji niso preučevali), in da je zmotno misliti, da do teh "drugih" oseb lahko razvijejo druge vrste odnosov ne pa navezanosti.

Barnett in dr. (1998) so ugotovili, da to, da za otroka skrbi več oseb, ni neposredno povezano s kakovostjo otrokove navezanosti na mater in tudi ne z materinim obnašanjem do otroka v odnosih navezanosti. Raziskave (glej v Barnett in dr., 1998) pa kažejo, da imajo te druge osebe lahko posreden vpliv na razvoj otrokove navezanosti na mater, in sicer materi lahko nudijo podporo in ji olajšajo delo. S tem vplivajo na njeno počutje, posledično na njeno obnašanje do otroka, kar se odraža v kakovosti otrokove navezanosti nanjo.

Vprašam pa se lahko, ali je velikost povezanosti med materino občutljivostjo in otrokovo navezanostjo nanjo povezana s tem, da za otroka skrbi več oseb. Ward in

Carlson (1995) na to vprašanje odgovarjata pritrdilno. Navajata, da sta na osnovi materine neobčutljivosti lahko napovedala otrokovo anksiozno navezanost le v primerih, ko je bila mati primarni skrbnik. Sklepamo lahko, da je občutljivost drugih oseb do otroka kompenzirala manjšo občutljivost matere do njega, tako da je otrok izražal varno navezanost.

Raziskava avtorice Aviezer in dr. (1999), ki je bila izvedena z otroki, starimi od 14 do 22 mesecev, v Izraelu, in sicer tistimi, ki so spali doma in so bili v otroškem domu (kibucu) le podnevi, in tistimi, ki so tudi noč preživeli v otroškem domu, je pokazala, da se materina občutljivost ni razlikovala glede na to, kje so otroci spali, da pa je zveza med materino občutljivostjo, njeno sposobnostjo strukturiranja igre z otrokom in med otrokovo navezanostjo nanjo visoka le pri otrocih, ki so spali doma.

Če sklenem, stiki z drugimi skrbniki ne vplivajo neposredno na materino občutljivost, niti ne na kakovost otrokove navezanosti nanjo, vplivajo pa na višino zveze med materinim obnašanjem in otrokovo navezanostjo. Materina občutljivost ima manjšo vlogo, če ni edina, ki skrbi za otroka.

Občutljivost drugih oseb, ki skrbijo za otroka, lahko zmanjša negativne posledice neobčutljive matere

V raziskavi avtorjev Goossens in van IJzendoorn (1990) niso otroci, povprečno stari 15 mesecev, pokazali nič več anksiozne navezanosti v odnosu do vzgojiteljic kot v odnosu do staršev, čeprav so, kot navajata avtorja, starši za otroka pomembnejši in tudi njihova skrb je porazdeljena med manj otrok. V skoraj 10 odstotkih primerov so vzgojitelji s tem, da so otroci izrazili varno navezanost nanje, nadomestili, kompenzirali, kot se izrazita avtorja, anksiozno navezanost (tipi navezanosti A, C in D), ki so jo otroci izrazili v odnosu do staršev. Konkretno, od 14 (19 % celotnega vzorca) otrok, ki so razvili anksiozno navezanost tako na mater kot na očeta, jih je 7 razvilo varno navezanost na vzgojitelja. V kontekstu tovrstnih raziskav kompenzacija pomeni, da otrok razvije varno navezanost na vzgojitelja poleg anksiozne navezanosti na starše.

Da obstaja možnost zgoraj opisane kompenzacije anksiozne navezanosti z varno navezanostjo v primeru, da za otroka skrbi več oseb, je dokazala raziskava, katere problem je bil preučiti kakovost odnosov med 9-letnimi otroki in njihovimi materami, učitelji in prijatelji (Howes, Hamilton in Philipsen, 1998). Rezultati te raziskave se ujemajo z odkritji drugih avtorjev (Goossens in van IJzendoorn, 1990), saj kažejo, da ne obstaja pomembna zveza med kakovostjo otrokove navezanosti na mater in kakovostjo njegove navezanosti na učitelja. Pri devetem letu starosti je otrokova zaznava odnosov z učitelji povezana s trenutnim učiteljem, čeprav je možno z oceno kakovosti otrokovih odnosov s prvim učiteljem napovedati njegovo zaznavo odnosov z naslednjimi učitelji. Rezultati se ujemajo z odkritji avtorjev Howes in C. E. Hamilton (1992), da se pri malčkih sprememba vzgojitelja odraža v spremembi kakovosti navezanosti na vzgojitelja, na osnovi česar lahko sklepamo, da otrok konstruira nove reprezentacije

za vsakega novega vzgojitelja. Avtorja ugotavljata, da se kasneje, v predšolskem obdobju otrokovi vzgojitelji menjavajo pogosteje (kot v obdobju malčka), zato nastane kontinuiteta v kakovosti njegove navezanosti na vzgojitelja. Predšolski otroci oblikujejo posplošeno reprezentacijo odnosov z vzgojitelji.

Da obstajajo možnosti, da otrok razvije različno kakovost navezanosti na različne osebe, ki so zanj pomembne, je iz aplikativnega vidika gotovo zelo optimistično.

Sklep

Da povzamem. Pomembno vlogo staršev pri razvoju otrokove navezanosti neposredno dokazujejo raziskave z zanemarjenimi, trpinčenimi in zlorabljenimi otroki, posredno pa raziskave, katerih osnovni problem je bil odkriti posledice materine zaposlitve zunaj doma (predvsem v prvem letu otrokovega življenja) za njegov razvoj navezanosti. Predvidevam, da so posledice materine ločenosti od otroka zaradi zaposlitve zunaj doma za razvoj otrokove navezanosti podobne v primerih, ko je mati ločena od otroka zaradi drugih razlogov. Pri napovedovanju pozitivnih ali negativnih posledic materine ločenosti od otroka ne smemo pozabiti, da gre vselej za interakcijo različnih dejavnikov, ki vplivajo na kakovost otrokove navezanosti. Npr. ni vseeno, ali se mati vrača domov (ne glede na to, od kod se vrača) zadovoljna ali nezadovoljna. Večja je verjetnost, da bo zadovoljna mati občutljiva do otroka, kot verjetnost, da bo občutljiva nezadovoljna mati. Predvidevam, da je pomembno tudi trajanje materine odsotnosti. Zaposlene matere, ki so sodelovale v predstavljenih raziskavah, so se vsak dan vračale domov. Zanimivo bi bilo preučiti, kakšen vpliv na razvoj otrokove navezanosti imajo matere, ki so odsotne daljši čas. Sklepam, da je pomembnejša kakovost interakcije med materjo in otrokom kot količina te interakcije.

O stopnji povezanosti med občutljivostjo in navezanostjo najbolj jasno poročajo raziskave, ki jih je zasnovala Ainsworthova s sodelavci, nadaljevali pa številni drugi avtorji. Do danes so se tovrstne raziskave zelo izpopolnile. Ne vključujejo le enega instrumenta za merjenje občutljivosti in enega za merjenje navezanosti, ampak več instrumentov, ki jih avtorji uporabijo v različnih okoljih in situacijah. Ne merijo le občutljivosti, ampak tudi druge vidike obnašanja staršev (sprejemanje, nudenje pomoči itd.), ki bi lahko bili pomembni za razvoj otrokove navezanosti. V raziskavah ne sodelujejo samo matere, ampak tudi očetje (in celo vzgojitelji, učitelji). Ne preučujejo le ene diade v družini, ampak zajemajo odnose navezanosti med vsemi člani družine: materjo, očetom in sorojenci. Na osnovi raziskav lahko sklepamo, da obstaja le srednje visoka korelacija med obnašanjem staršev in kakovostjo otrokove navezanosti, kar dopušča možnost, da nimajo le starši pomembne vloge za razvoj otrokove navezanosti, pomembno vlogo imajo tudi drugi dejavniki, npr. karakteristike otroka (temperament, zdravje in podobno) in druge osebe, ki skrbijo za otroka.

Sklep ni povsem v nasprotju s teorijo navezanosti. Le-ta namreč predpostavlja, da so otrokove karakteristike (kot je temperament) in karakteristike staršev (kot je

občutljivost) v interakciji na kompleksne načine in tako tudi vplivajo na kakovost odnosov kakor tudi na vzorec obnašanja v Tuji situaciji (Rosen in Rothbaum, 1993).

Belsky (1997) navaja, da se otroci razlikujejo po svoji dovzetnosti za vzgojne izkušnje, tako na splošno kot tudi specifično glede na varnost navezanosti. Iste vzgojne izkušnje nimajo enakega vpliva na vse otroke. Obstaja teoretična možnost, da so eni otroci bolj dovzetni za razvoj varne ali anksiozne navezanosti, drugi pa za to, da spremljajo smer svojega vzgojnega okolja. Kot dalje spekulativno navaja avtor, bi samo v primeru, da bi poznali distribucijo takšnih (geno?) tipov, lahko vedeli, ali so korelacije med občutljivostjo in navezanostjo, ki znašajo okoli 0,20, visoke ali nizke. Na osnovi rezultatov različnih raziskav (Crockenberg, 1981; Kochanska, 1993 itd., v Belsky, 1997) lahko sklepamo, da so po temperamentu težavni dojenčki najbolj dovzetni za vzgojne vplive.

Uporabo različnih instrumentov merjenja občutljivosti vsekakor podpirajo predvidevanja Thomsona (1997), da je občutljivost pomembnejši napovednik varne navezanosti v situacijah, ko je otrok prestrašen, anksiozen ali kako drugače v stresu, kot v nestresnih situacijah hranjenja, igranja ali vsakodnevne nege. Verjetno je pomembno, kot navaja avtor, da so starši občutljivi do otroka ne le pri vsakodnevni negi in igri, ampak tudi v stresnih situacijah. Sklepam, da lahko pri tem mislimo ne le na situacije, ko stres doživlja otrok, ampak tudi na situacije, ki so stresne za starše.

Na osnovi pregleda literature o razvoju navezanosti sem iz raziskav lahko ugotovila, da imajo matere pomembnejšo vlogo pri razvoju otrokove navezanosti kot očetje in da se vloga staršev pri razvoju otrokove navezanosti spreminja glede na otrokovo starost. Treba bi bilo raziskati vlogo obnašanja staršev pri razvoju otrokove navezanosti, tako da bi iste otroke preučevali v več starostnih obdobjih. Pri tem se je treba zavedati, da se obnašanje staršev, ki pomeni občutljivost, s starostjo otrok spreminja. Kot navaja Thomson (1997), je hitro in primerno ukrepanje ob otrokovem joku gotovo pomemben pokazatelj občutljivosti staršev na začetku njegovega prvega leta starosti, medtem ko je previdna pomoč staršev pri njegovem kljubovanju ali takrat, ko mu preti nevarnost, pomembnejši pokazatelj občutljivosti staršev proti koncu otrokovega prvega leta starosti.

Ugotovila sem, da ima v primerih, ko za otroka skrbi več oseb, materina občutljivost manjšo napovedno vrednost za razvoj njegove navezanosti kot v primerih, ko za otroka skrbi samo mati. Poleg tega lahko otrok poleg anksiozne navezanosti na mater, razvije varno navezanost na druge osebe, ki zanj skrbijo. Sprašujem se, ali je to možno v vseh otrokovih starostnih obdobjih (ali je možnost enako velika v prvem letu otrokovega življenja kot npr. pri šestem letu); ali je odvisno od količine časa, ki ga otrok preživi s temi drugimi osebami; ali materina občutljivost oz. neobčutljivost lahko vpliva na napovedno vrednost obnašanja drugih oseb za otrokovo kakovost navezanosti na te osebe in ne nazadnje, s katerimi osebami otrok sploh razvije odnose navezanosti.

Če bi hoteli popolnoma razumeti vlogo staršev v razvoju otrokove navezanosti, bi morali preučiti še druge družinske dejavnike. V dosedanjih študijah navezanosti lahko opazimo omejenost na starševsko toplino in sprejemanje, medtem ko je kontrola

in vodenje, ki ga izvajajo starši, manj pritegnila raziskovalce. Ni jasno, koliko ti drugi vidiki vzgoje vplivajo na razvoj navezanosti, še posebej po otrokovem prvem letu starosti (De Wolff in van IJzendoorn, 1997). Prav tako bi bilo treba podrobno preučiti, kakšno vlogo pri razvoju otrokove navezanosti imajo konflikti med materjo in očetom (lahko sta oba občutljiva do otroka, a med njima je veliko sporov) in stresi, ki imajo svoj izvor zunaj družine, a pomembno vplivajo na enega ali več članov družine (De Wolff in van IJzendoorn, 1997). K. Schneider Rosen in Rothbaum (1993) povzemata iz različnih raziskav in že omenjenim dejavnikom, ki pomembno vplivajo na razvoj otrokove navezanosti, dodata še otrokov temperament, materino zaposlitev zunaj doma, družinsko funkcioniranje in kulturne dejavnike.

Vprašanje je, ali so vse značilnosti staršev, njihovega obnašanja in čustvovanja povezane z razvojem otrokove navezanosti ali obstajajo poleg odnosov navezanosti med otrokom in starši še drugi odnosi. Bowlby (v Thomson, 1997) meni, da je celo v obdobju dojenčka navezanost samo ena izmed komponent odnosa med otrokom in starši. Vloga staršev kot objekta navezanosti dopolnjuje njihovo vlogo pri hranjenju, igri, vzgajanju in drugih aktivnostih, ki jih vodijo drugi sistemi obnašanja. Npr. vloga staršev kot soigralcev se ne odraža nujno v sistemu navezanosti. Menim, da bi morali to predpostavko še dokazati. Prav tako vemo malo o tem, kako se razvoj navezanosti povezuje in dopolnjuje s temi drugimi značilnostmi odnosov med otrokom in starši (Thomson, 1997).

Literatura

- Ainsworth, M.D.S., Blehar, M.C., Waters, E. in Wall, S. (1978). *Patterns of attachment. A psychological study of the Strange situation*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Aviezer, O., Sagi, A., Joels, T. in Ziv Y. (1999). Emotional availability and attachment representations in Kibbutz infants and their mothers. *Developmental Psychology*, 35 (3), 811-821.
- Barglow, P., Vaughn, B. in Molitor, N. (1987). Effects of maternal absence due to employment on the quality of infant-mother attachment in a low-risk sample. *Child Development*, 58, 945-954.
- Barnett, D., Kidwell, S. L. in Ho Leung, K. (1998). Parenting and preschooler attachment among low-income urban African American families. *Child Development*, vol. 69 (6), 1657-1671.
- Beckwith, L., Cohen, S. E. in Hamilton, C.E. (1999). Maternal sensitivity during infancy and subsequent life events relate to attachment representation at early adulthood. *Developmental Psychology*, 35 (3), 693-700.
- Belsky, J. (1997). Theory testing, effect-size evaluation, and differential susceptibility to rearing influence: The case of mothering and attachment. *Child Development*, 64 (4), 598-600.
- Belsky, J., Rovine, M. in Taylor, D. (1984). The Pennsylvania infant and family development project: III. The origins of individual differences in infant-mother attachment:

- Maternal and infant contributions. *Child Development*, 55, 718-728.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss: Vol. 1. Attachment*. New York: Basic Books.
- Bretherton, I. (1992). The origins of attachment theory: John Bowlby and Mary Ainsworth. *Developmental Psychology*, 28 (5), 759-775.
- Calkins, S. D. in Fox, N. A. (1992). The relations among infant temperament, security of attachment, and behavioral inhibition at twenty-four months. *Child Development*, 63, 1456-1472.
- Carlson, E.A. (1998). A prospective longitudinal study of attachment disorganization/disorientation. *Child Development*, 69 (4), 1107-1128.
- Cassidy, J. (1988). Child-mother attachment and the self in six-year-olds. *Child Development*, 59, 121-134.
- Cassidy, J. in Berlin, L.J. (1994). The Insecure/Ambivalent pattern of attachment: Theory and research. *Child Development*, 65, 971-991.
- Chase-Lansdale, P.L. in Owen, M.T. (1987). Maternal employment in a family context: Effects on infant-mother and infant-father attachment. *Child Development*, 58, 1505-1512.
- Crockenberg, S. in Litman, C. (1991). Effects of maternal employment on maternal and two-year-old child behavior. *Child Development*, 62, 930-953.
- Crowell, J.A. in Feldman, S.S. (1991). Mothers' working models of attachment relationships and mother and child behavior during separation and reunion. *Developmental Psychology*, 27 (4), 597-605.
- Cugmas, Z. (1998). *Bodi z menoj, mami. Razvoj otrokove navezanosti. (Be with me, mum. Development of child's attachment)*. Ljubljana: Produktivnost, d.o.o., Center za psihodiagnostična sredstva.
- De Wolff, M.S. in van IJzendoorn, M.H. (1997). Sensitivity and attachment: A meta-analysis on parental antecedents of infant attachment. *Child Development*, 68 (4), 571-591.
- Eiden, R.D., Teti, D.M. in Corns, K.M. (1995). Maternal working models of attachment, marital adjustment, and the parent-child relationship. *Child Development*, 66, 1504-1518.
- Fox, N.A., Kimmerly, N. in Schafer, W. (1991). Attachment to mother/attachment of father: A meta-analysis. *Child Development*, 62, 210-225.
- Goldsmith, H. H. in Alansky, J. A. (1987). Maternal and infant temperamental predictors of attachment: A meta-analytic review. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 6, 805-816.
- Goossens, F.A. in van IJzendoorn, M.H. (1990). Quality of infants' attachments to professional caregivers: Relation to infant-parent attachment and day-care characteristics. *Child Development*, 61, 832-837.
- Howes, C. in Hamilton, C.E. (1992). Children's relationships with child care teachers: Stability and concordance with parental attachments. *Child Development*, 63, 867-878.
- Howes, C., Hamilton, C.E. in Philipsen, L.C. (1998). Stability and continuity of child-caregiver and child-peer relationships. *Child Development*, 69 (2), 418-426.
- Lieberman, M., Doyle, A.B. in Markiewicz, D. (1999). Developmental patterns in security of attachment to mother and father in late childhood and early adolescence: Associations with peer relations. *Child Development*, 70 (1), 202-213.
- Main, M. in Weston, D.R. (1981). The quality of the toddler's relationship to mother and to father: Related to conflict behavior and the readiness to establish new relationships.

- Child Development*, 52, 932-940.
- Rosen, K.S. in Burke, P.B. (1999). Multiple attachment relationships within families: Mothers and fathers with two young children. *Developmental Psychology*, 35 (2), 436-444.
- Rosen, K.S. in Rothbaum, F. (1993). Quality of parental caregiving and security of attachment. *Developmental Psychology*, 29 (2), 358-367.
- Smith, P.B. in Pederson, D.R. (1988). Maternal sensitivity and patterns of infant-mother attachment. *Child Development*, 59, 1097-1101.
- Sroufe, L.A. (1985). Attachment classification from the perspective of infant-caregiver relationships and the infant temperament. *Child Development*, 56, 1-14.
- Sroufe, L.A., Cooper, R.G. in DeHart, G.B. (1996). *Child Development. Its nature and course*. Third Edition. New York: McGraw-Hill.
- Steele, H., Steele, M. in Fonagy, P. (1996). Associations among attachment classifications of mothers, fathers, and their infants. *Child Development*, 67, 541-555.
- Stifter, C.A., Coulehan, C.M. in Fish, M. (1993). Linking employment to attachment: The mediating effects of maternal separation anxiety and interactive behavior. *Child Development*, 5, 1451-1460.
- Teti, D.M., Nakagawa M., Das, R. in Wirth, O. (1991). Security of attachment between preschoolers and their mothers: Relations among social interaction, parenting stress, and mothers' sorts of the attachment Q-set. *Developmental Psychology*, 27 (3), 440-447.
- Teti, D.M., Sakin, J.W., Kucera, E., Corns, K.M. in Eiden, R.D. (1996). And baby makes four: Predictors of attachment security among preschool-age firstborns during the transition to siblinghood. *Child Development*, 67, 579-596.
- Thompson, R.A. (1997). Sensitivity and security: New questions to ponder. *Child Development*, 68 (4), 595-597.
- Van IJzendoorn, M.H., Sagi, A. in Lambermon, M.W.E. (1992). The multiple caretaker paradox: Data from Holland and Israel. *New Directions for Child Development*, 57, 5-24.
- Ward, M.J. in Carlson, E.A. (1995). Associations among adult attachment representations, maternal sensitivity, and infant-mother attachment in a sample of adolescent mothers. *Child Development*, 66, 69-79.

Prispelo/Received: 04.12.2000

Sprejeto/Accepted: 19.02.2001